

1.3. Чинники формування й функціонування тематичної групи лексики в досліджуваному регіоні

Серед завдань української діалектології, що чекають на розв'язання, особливе місце належить дослідженню галузевої лексики, зокрема, як доречно зауважує І. Г. Ліпкевич, опису такої лексики в говірках конкретних історико-етнографічних регіонів [Ліпкевич 1993, с. 1]. У зв'язку з цим пильної уваги заслуговує говіркова сільськогосподарська лексика. Це досить цікавий об'єкт вивчення,

оскільки вона «повно відбиває зміни у житті селянина на всіх етапах розвитку суспільства» [Непийвода 1960, с. 29]. Слід відзначити ще й такі особливості сільськогосподарської лексики — якісно-кількісну нерівномірність її побутування в різних місцевостях — і те, що в повному обсязі її вживають і знають не всі носії певної говірки, а тільки ті, хто має безпосередній зв'язок із цією галуззю народного господарства. І це, до речі, стосується не тільки сільськогосподарської номенклатури, а й усіх інших ділянок виробничо-професійної лексики. Такі особливості зумовлюються характером економіки певного краю, рівнем його суспільно-економічного розвитку. У даному разі важливе значення мають і природні умови описуваного регіону, оскільки сільське господарство, його специфіка значною мірою залежать від них. Розвиток цієї галузі народного господарства у будь-якій місцевості неможливий без урахування ґрунтово-кліматичних особливостей краю. Саме через це ми вважаємо, що необхідно зупинитися на них, тому що природничий чинник є одним з основних у виникненні й функціонуванні лексики традиційного господарювання. Доцільним, на нашу думку, буде й уміщення у роботі відомостей про історію регіону, як це традиційно і робиться у дослідженнях такого типу [Бузник 1965, Карнаушенко 1993, Сагаровський 1988].

Харківська область розташована у північно-східній частині України в степовій та лісостеповій зонах на вододілах річок систем Дону і Дніпра. На півночі та північному сході вона межує з Белгородською областю Росії, на сході — з Луганською, на південному сході — з Донецькою, на південному заході — з Дніпропетровською, на заході та північному заході — з Полтавською та Сумською областями України.

Поверхня Харківщини — хвиляста рівнина, злегка нахилена на південь, розчленована річковими долинами, ярами, балками. Більша частина області розташована в межах Придніпровської низовини [Довідк. 2002].

Рельєф місцевості, звичайно, відіграє велику роль у розвитку рілництва, але важливе значення має і клімат, оскільки досить ясно виступає його зв'язок з географічним розміщенням різних сільськогосподарських культур, яке залежить від теплового режиму та кількості, характеру і розподілу атмосферних опадів в окремих районах протягом року. Клімат же Харківщини помірно континентальний з м'якою зимою та теплим посушливим літом [Довідк. 2002]. У цілому він сприятливий для землеробства.

В області переважають чорноземні ґрунти, в долинах річок — дерново-малопідзолисті, лучно-чорноземні, болотні та інші [Іст. міст

і сіл УРСР 1967, с. 10]. Загалом же «грунтово-кліматичні умови Харківщини сприятливі для вирощування зернових і технічних культур — озимої та ярої пшениці, кукурудзи, ячменю, проса, гречки, цукрових буряків, соняшнику» [Іст. міст і сіл УРСР 1967, с. 10]. Сучасне сільське господарство Харківської області спеціалізується на зерново-буряківницькому рослинництві і м'ясо-молочному тваринництві [Довідк. 2002]. Узагалі ж аграрна культура України має багатовікову історію. Обробітком землі населення займалося тут ще в період трипільської культури (з кінця IV до кінця III тисячоліття до н. е.) [Горленко 1971, с. 9] і, зрозуміло, досі.

Звичайно, протягом століть у цій галузі відбувалися певні зміни. Наприклад, якщо картоплю ще в кінці XVIII ст. вирощували тільки окремі господарі, то сьогодні це найпоширеніша городня рослина. Отже, слід відзначати, що дослідження сучасної говіркової сільськогосподарської лексики значною мірою допомагає простежити зміни, які відбулися в традиційній господарській діяльності певного регіону чи навіть країни, що підкреслює евристичну цінність діалектного матеріалу.

Територія нинішньої Харківської області заселена з давніх-давен. Біля села Яремівка Ізюмського району знайдено крем'яні знаряддя епохи раннього палеоліту (300 тис. років тому). Стоянки пізнього палеоліту (40–15 тис. років тому) виявлено біля міста Богодухова, в Ізюмському та Балаклійському районах. У період неоліту (V–III тисячоліття до н. е.) була досить густо заселена південна частина теперішньої Харківщини, де знайдено близько 60 місць поселень. У першому тисячолітті нашої ери басейн Сіверського Дінця становив південно-східну окраїну великого придніпровського масиву слов'янських хліборобських племен. Із кінця X ст. значна частина сучасної Харківщини входила до складу давньоруської держави [Іст. Слобід. Укр. 1998, с. 10–11]. Однак із середини XIII ст., відзначає дослідник І. Г. Матвіяс, давні поселення на території Слобожанщини були знищені [Матвіяс 1990, с. 110]. Частина населення загинула, а частина була відкинута монголо-татарською ордою на північ [Побережная 1958, с. 5]. Після навали татар територія Харківщини (майбутньої) і суміжного з нею простору значно збезлюдніла і становила собою аж до XVI ст. «дике поле». Населення помітними контингентами стало з'являтися тут на межі XV–XVI ст. Люди приходили сюди з Лівобережної України і Московії на промисли. Вони займалися бортництвом, мисливством, рибальством тощо. У цей же час царський уряд для захисту південних кордонів почав створювати

регулярну сторожову службу. Д. К. Зеленин висловлює дуже правдоподібне припущення, що як «служили люди» на степову окраїну Московської держави потрапляли переважно колишні жителі (або їхні найближчі нащадки) цих же південних степів, витіснені свого часу до центральних районів татарами [Зеленин 1913, с. 48]. Уже 1600 р. московські станичники (в основному) побудували місто Цареворисів (тепер с. Червоний Оскіл Ізюмського району) [Багалій 1993, с. 11]. Проте вартові й станичники не були постійними поселенцями, як і ті промисловики, котрі мали від Московського уряду так звані юрти (великі промислові угіддя, що передавалися у володіння) в Донецькій волості. Було лише кілька міст та менших поселень на Слобідській Україні, «осаджених» московським урядом ще у першій половині XVII ст. Трохи більше московитів з'явилося пізніше, за часів царя Олексія Михайловича, а особливо у XVIII ст., коли заселялася так звана «Українська лінія» (система укріплень, збудована царським урядом у 30–60-х роках XVIII ст. для подальшого розширення володінь Російської держави на південь і захисту від татарських розбоїв. Її залишки збереглися нині на територіях Барвінківського, Зачепилівського, Балаклійського, Красноградського і Первомайського районів Харківської області) [Багалій 1993, с. 21], проте московські поселення, слушно зауважує відомий історик Д. І. Багалій, «у Слобожанщині тільки вкраплені серед українських чи то гніздами, чи то стоять поодинокі» [Багалій 1993, с. 21].

1638 р. українські переселенці на чолі з гетьманом Я. Острянином побудували місто Чугуїв. Масове ж заселення краю українцями почалося з середини XVII століття. Слобідська Україна швидко заселялась українськими козаками, селянами, міщанами, які втікали з Наддніпрянщини від польсько-шляхетського гніту, особливо після придушення повстань 1625, 1630–1631, 1635, 1637–1638 років. У XVII ст. було засновано Харків (близько 1654 р.), пізніше — Люботин, Огульці, Липці, Зміїв, Безлюдівку, Рубіжне та багато інших населених пунктів.

Із півночі сюди переселялися росіяни. Так виникли російські поселення — теперішні Великі Проходи, Руська Лозова, Руські Тришки. Часто українці оселялися в слободах, заснованих росіянами, наприклад, у Валках, Цареворисові, Мохначі тощо.

У роки визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького проти шляхетської Польщі продовжувалося дозаселення Слобожанщини людністю з різних місцевостей України. Не припинилося дозаселення цього краю вихідцями з Правобережної і

Лівобережної України і після приєднання України до Росії 1654 р., особливо після смерті Б. Хмельницького. У цей час багато селян утікало на Слобожанщину з Київщини, Брацлавщини, західного Поділля і Волині. Після підписання Андрусівської угоди 1667 р., за якою Правобережна Україна залишалася під Польщею, тисячі козаків і селян утікали на Лівобережну Україну, поселялися на Слобожанщині [Матвіяс 1990, с. 110]. У 50-х роках XVII ст. на території Слобідської України було утворено 4 козацькі полки: Харківський, Острогозький, Сумський і Охтирський. 1685 р. з Харківського полку виділився Ізюмський. Полки становили собою військово-адміністративні округи, що поділялися на сотні.

У середині XVIII ст., коли було усунено безпосередню небезпеку турецько-татарських нападів на землі Російської держави, царський уряд, здійснюючи колонізаторську політику, учинив ряд заходів, які скасували самоврядування на Слобожанщині, зокрема царським указом від 28 липня 1765 р. козацьку службу було визнано непотрібною і всі п'ять козацьких полків реорганізовано в регулярні. До складу Слобідсько-Української губернії, створеної тоді ж на території Слобідської України, входило 5 провінцій: Ізюмська, Острогозька, Охтирська, Сумська, Харківська. У 1780 р. губернію було перетворено на Харківське намісництво, 1796 знову відновлено. Із 1835 р. Слобідсько-Українська губернія стала називатися Харківською. Вона складалася з 11 повітів: Богодухівського, Валківського, Вовчанського, Зміївського, Ізюмського, Куп'янського, Лебединського, Охтирського, Старобільського, Сумського та Харківського.

У ході масового заселення і дозаселення Слобожанщини поступово зростали її продуктивні сили. Незважаючи на постійні спустошливі напади татарських орд, на просторах колишнього «дикого поля» розвивалися різноманітні промисли і ремесла, торгівля, скотарство, хліборобство. Останнє ж, за словами Д. І. Багалія, було «головним промислом слобожан» [Багалій 1993, с. 129]. Це відзначає і відомий етнограф М. Ф. Сумцов: «З перших часів головнішою працею слобожан було хліборобство» [Сумцов 2002, с. 56]. Ним займалися не тільки мешканці сіл, хуторів та слобод, а й міст і містечок. «Першим ділом слобожан на нових місцях, — пише Д. І. Багалій, — було охазяйнуватися і завести поле» [Багалій 1993, с. 129]. Але й значно пізніше, коли Слобожанщина заселилася, рільництво залишається головним заняттям харків'ян, оскільки навіть у Харкові в XVIII ст. і в першій половині XIX ст., «усі його околиці, — відзначає М. Ф. Сумцов, — Холодна гора, Лиса гора, Журавлівка, Основа

мешканцями мали майже цілком хліборобів...» [Сумцов 2002, с. 56]. У самому місті «харківці мали сади й огороди, а за городом — поля» [Багалій 1993, с. 130]. На городах вирощували огірки, редьку, буряки, моркву, капусту, ріпу, часник, горох, салат, селеру, кріп, пастернак, картоплю; на баштанах — кавуни, дині та гарбузи. «Въ лѣтнѣ же время почти у всякой малороссіанки найдешъ въ огородѣ укропъ, петрушку, пустарнакъ, разныя салаты и другія какъ в кушанье, такъ и въ лѣкарство употребляемыя травы и разные цвѣты.

Капусту, равномѣрно и свеклу, которую называютъ они и свѣ- жую бураками, а у нѣкоторых и волоскую репу и красную ка- пусту, огурцы же, тыквы, дыни, арбузы, кукурузу или пшеничку сѣють на такъ называемых бакчахъ или баштанахъ, то есть особо вспаханныхъ нивахъ; а горохъ, конопляное сѣмя для постнаго масла и турецкія бобы, кои называютъ они фасольями, — въ полѣ; что всѣ въ пищу употребляютъ. А у рѣдкихъ бываютъ и картофели, но мало о разводѣ ихъ стараются, потому что волоская репа нѣсколько имъ подобна, только что влажнѣе и изъ нея муки и крухмалу, такъ какъ изъ картофлей дѣлать не можно; а вмѣсто того сія репа плодovitѣе нежели картофли и она на зиму въ землѣ оставляется и когда уже однажды еѣ посадять, то прибавлять не надобно, а сама собою такъ, какъ хрень размножается» [Описи 1991, с. 68–69]. Узагалі ж хліборобство Харківщини, як зазначено у «Топографічному описі Харківського намісництва 1787 р.», «можно раздѣлитъ въ два рода возделанія земли: къ первому относится хлѣбопашество, ко второму — разведеніе садовъ и огородовъ» [Описи 1991, с. 129]. У першій половині ХІХ ст., як і раніше, у сільському господарстві Харківської губернії головну роль відігравало рослинництво (зернові культури). Серед зернових перше місце посідало озиме жито. Найбільше поширення воно мало в північно-західних повітах губернії. На другому місці була пшениця. Яру пшеницю вирощували переважно на південному сході Харківщини, а озиму — на північному заході. Багато було вівса, особливо в повітах поблизу Харкова. Ячмінь був поширений менше, ніж, скажімо овес, і вирощувався переважно в Куп'янському й Ізюмському повітах. Гречка й просо займали незначне місце у посівних площах губернії [Побережная 1958, с. 6]. Окрім зернових, у Харківській губернії вирощували і технічні культури — цукровий буряк, коноплі, льон, соняшник. Щоправда, вони мали невелику площу, але згодом посіви цих рослин збільшуються, зокрема буряку (у зв'язку з появою цукрових заводів). Широко культивується городництво, однак ще у середині ХІХ ст. воно було

слабким [Побережная 1958, с. 7]. Після аграрної реформи 1861 р. зростають посіви технічних культур (цукровий буряк, соняшник) і городніх, зокрема картоплі [Побережная 1958, с. 9]. Сьогодні на Харківщину, яка становить 5% території України [Довідк. 2002], припадає значна кількість земель, придатних для сільського господарства (5,6% від усіх посівних площ країни) [Побережная 1958, с. 11]. Отже, як бачимо, сільське господарство завжди посідало важливе місце в житті нашого регіону.

1.4. Методичні засади дослідження лексики традиційного господарювання

Серед сільськогосподарської лексики виділяється значна група слів, пов'язаних із традиційними для певної місцевості рослинами. Назви рослин — це здебільшого дуже багата й цінна для історії мови і культури лексична група, оскільки споконвіку людина виділяла з багатоманітної флори ті рослини, які мали для неї виразне негативне або позитивне значення, а сільськогосподарські ж культури були і є основним продуктом харчування. Однак об'єктом глибоких лінгвістичних досліджень такі номінації стали головним чином тільки у другій половині ХХ століття, коли появився ряд ґрунтовних праць, присвячених ботанічній номенклатурі і виконаних на матеріалі різних слов'янських мов (В. О. Меркулова [Меркулова 1967], О. І. Кисельовський [Киселёвский 1962], В. Махек [Machek 1954] та ін.). В останні десятиліття інтенсивно вивчається й українська ботанічна номенклатура (А. Й. Капська [Капська 1970], М. М. Фещенко [Фещенко 1974], Л. О. Симоненко [Симоненко 1973, Симоненко 1982], Я. В. Закревська [Закревська 1970, Закревська 1971, Закревська 1976], В. Л. Карпова [Карпова 1982, Карпова 1984], В. Т. Коломієць [Коломієць 1979], А. М. Шамота [Шамота 1985], Л. Д. Фроляк [Фроляк 1988], Л. А. Москаленко [Москаленко 1992], І. В. Сабадош [Сабадош 1996], О. Ф. Миголинець [Миголинець 1996, Миголинець 1997, Миголинець 2002], Р. С. Омельковець [Омельковець 2004, Омельковець 2006], М. В. Поїстогова [Поїстогова 2005]). Об'єктом дослідження дисертаційної праці А. О. Скорофатової, як, до речі, й монографії цієї ж авторки, стали назви корисних рослин у східно-слобожанських говірках української мови [Скорофатова 2008, Скорофатова 2009]. Дослідницею виявлено основні принципи та способи номінації корисних рослин у говірках Східної Слобожанщини, з'ясовано основні типи просторової поведінки східнослобожанських фітономів, вивчено лексичні паралелі аналізованих назв в інших